

ชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของ กานติ ณ ศรัทธา*

AFTERLIFE IN POETRY OF KANTI NA SATTHA

เบญจรัตน์ กวีนันทชัย*, อุมารินทร์ ตูลารักษ์

Benjarat Kaweenantachai*, Umarin Tulalak

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ขอนแก่น ประเทศไทย

Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University, Khon Kaen, Thailand

*Corresponding author E-mail: benjarat.ka@kkumail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรัทธา โดยใช้แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายตามทัศนะทางปรัชญา และตามหลักพระพุทธศาสนา โดยศึกษาจากกวีนิพนธ์ จำนวน 4 เล่ม ได้แก่ แก่ขึ้นตามลำพัง หมายถึงเหตุจากสวนโมกข์ ที่ซึ่งขุนเขาทะลุเมฆ และรายงานจากหมู่บ้าน ผลการวิจัยพบว่า ชีวิตหลังความตาย สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่ 1) ชีวิตหลังความตายของวิญญาณที่เป็นอมตะ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะทางปรัชญากลุ่มจิตนิยมในประเด็นว่าด้วยความเป็นอมตะของชีวิตส่วนวิญญาณ ซึ่งเป็นชีวิตที่แท้จริงอันไม่เสื่อมสลายไปตามร่างกาย และสามารถดำรงอยู่ต่อไปได้ในทั้งโลกมนุษย์และโลกวิญญาณ แบ่งออกเป็น 1.1) ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกมนุษย์ และ 1.2) ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกวิญญาณ 2) ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะทางพระพุทธศาสนาในประเด็นว่าด้วยการเวียนว่ายตายเกิดและกฎแห่งกรรม แบ่งออกเป็น 2.1) การเกิดใหม่ในโลกมนุษย์ และ 2.2) การเกิดใหม่ในภพภูมิอื่น และ 3) การหลุดพ้นหรือนิพพาน ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะทางพระพุทธศาสนาในประเด็นว่าด้วยเป้าหมายสูงสุดของชีวิตจากการศึกษาทำให้เห็นได้ว่า กานติ ณ ศรัทธา มุ่งเสนอให้เห็นถึงสัจธรรมของชีวิต ความสัมพันธ์และความสมดุลระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติผ่านบทกวี รวมทั้งสอดแทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอันช่วยให้คนในสังคมดำเนินชีวิตตามทางที่ถูกต้องและใช้ชีวิตอย่างมีความสุข และเห็นถึงคุณค่าของเป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ถือว่าเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าสร้างความรู้ความเข้าใจในความจริงเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย

คำสำคัญ กวีนิพนธ์, กานติ ณ ศรัทธา, ปรัชญา, พระพุทธศาสนา, ชีวิตหลังความตาย

Abstract

This research article aims to study the afterlife in Kanti Na Sattha's poetry using the concept of afterlife from a philosophical perspective and the concept of life after death according to Buddhist principles by studying four volumes of Kanti Na Sattha's poetry between 1995-2007: Growing Old Alone, Notes from Suan Mokkh, Where the Mountains Break Through the Clouds and Reports From the Village. The results of the research found that the afterlife in Kanti Na Sattha's poetry can be divided into three categories. The first is the afterlife of the immortal soul which is consistent with the spiritualist philosophical view on the immortality of the soul which is the true life that does not decay through the body and can exist in both the human world and the spiritual

world, including 1) the immortal life of the soul in the human world and 2) the immortal life of the soul in the spiritual world. The second is Life after death with rebirth which is consistent with the Buddhist view of rebirth and the law of karma, including 1) rebirth in the human world 2) rebirth in another world and the third is the liberation from the cycle of birth and death (Nirvana) which is consistent with the Buddhist view of the ultimate goal of life. From the study it can be seen that Kanti Na Sattha aims to present the truth of life, the relationship and balance between human life and nature and the principles of Buddhist teachings thought the poetry that can help people in society follow the correct path of life to live happily, and sees the value of the highest goal of life according to Buddhist principles, which is Nirvana. It is seen as important literature that advances knowledge and comprehension of the reality of afterlife.

Keywords: Poetry, Kanti Na Sattha, Philosophy, Buddhism, Afterlife

บทนำ

ชีวิตหลังความตาย (afterlife) เป็นมโนทัศน์ที่เชื่อว่าสารัตถะของอัตลักษณ์หรือกระแสน้ำของปัจเจกบุคคลยังสำแดงอยู่หลังกายหายตายลง โดยอาจเป็นธาตุบางส่วนของหรือเป็นวิญญาณทั้งหมดของปัจเจกบุคคลซึ่งนำพาสารัตถะไปด้วย ความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายมีความตรงข้ามกับความเชื่อว่าชีวิตสิ้นสุดอยู่กับการตายของร่างกาย ซึ่งอาจเป็นไปตามธรรมชาติหรือเหนือธรรมชาติก็ได้ และการดำรงอยู่หลังความตายนี้อาจไปสู่ภพใดภพหนึ่งซึ่งเป็นอาณาจักรของวิญญาณ หรือเกิดใหม่ในโลกมนุษย์และเริ่มวัฏจักรชีวิตใหม่อีกหน หรือที่เรียกว่าการกลับชาติ ซึ่งมักไม่มีความทรงจำจากชาติอดีตมาด้วย และสถานที่ดำรงชีวิตหลังความตายมักขึ้นอยู่กับการกระทำของปัจเจกบุคคลก่อนถึงความตาย ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา トラบใดที่มนุษย์ยังมีวิชา ก็จะมีเวียนกลับมาเกิดอีกครั้งตามกระบวนการธรรมสังสารวัฏ แต่หากสามารถตัดวิชาก็จะสามารถทำให้กระบวนการธรรมสังสารวัฏสิ้นสุดลง เข้าสู่วิมุตติ ชีวิตก็จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดและไปสู่นิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดของชีวิต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2552; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2555) การนำเสนอ มโนทัศน์เกี่ยวกับชีวิตหลังความตายนั้นปรากฏทั้งในคัมภีร์ทางศาสนา ประเพณีวัฒนธรรม รวมทั้งวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ เช่น นวนิยายและกวีนิพนธ์

กวีนิพนธ์ (poetry) เป็นรูปแบบการประพันธ์อย่างหนึ่งซึ่งมีการเรียบเรียงถ้อยคำให้เป็นระเบียบตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ เพื่อสามารถถ่ายทอดเนื้อหาความหมายพร้อมสุนทรียะทางภาษา กวีนิพนธ์อยู่คู่สังคมไทยมาช้านานจนถือได้ว่าเป็นประเภทวรรณกรรมที่มีรากเหง้าหยั่งลึกลงไปในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย โดยกวีนิพนธ์ไทยร่วมสมัย มีการนำเสนอทัศนคติและอุดมการณ์ของคนในสังคม ทั้งมีการสอดแทรกแนวคิดเชิงปรัชญาและศาสนา นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับชีวิตและความตายซึ่งเป็นประเด็นอันเป็นสากลของมนุษยชาติ และมีการสอดแทรกความเชื่อทางพระพุทธศาสนา เช่น ความเชื่อเรื่องภพชาติ ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และความเชื่อเรื่องนิพพาน เป็นต้น

กานติ ณ ศรัทธา (กัญติ ชนะช) เป็นกวีที่ได้รับรางวัลจำนวนมาก กานติ ณ ศรัทธา มีผลงานกวีนิพนธ์ทั้งหมด 11 เล่ม โดยมี 9 เล่มที่ได้รับรางวัล กวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรัทธา ประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์หลากหลายประเภท มีการใช้คำที่เรียบง่ายแต่แฝงไปด้วยปรัชญาชีวิตอย่างมีชั้นเชิงและสอดแทรกแนวคิดทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง แสดงให้เห็นความเป็นกวีที่สามารถมองเห็นสัจธรรมของโลกและชีวิตผ่านสิ่งเล็ก ๆ และถ่ายทอดออกมาผ่านบทกวี กานติ ณ ศรัทธา มุ่งสอนให้มนุษย์ในสังคมพึงพิงถึงความตายหรือเรียกว่ามีมรณสติอยู่เสมอ

โดยมีการนำเสนอโน้ตทัศน์เกี่ยวกับชีวิตและความตายออกมอย่างลึกซึ้งผ่านกลวิธีทางภาษาอย่างมีวรรณศิลป์
ดังเช่นในบทกวี ชีวิตมาเยี่ยมโลก จากระบบบทกวีเรื่อง หมายเหตุจากสวนโมกข์

“สหายรักแห่งข้า”
ควรฤเหิงเริงสุขสนุกไป
จะหมายเอาชีวิตเราไปแล้ว
เหลืออะไรทิ้งไว้ให้เกลื่อนกอง
ชีวิตคืออาคันตุกะมาเยี่ยมโลก
ลาจากไปอย่างสรวรรค์ชั้นชีวี

ควรฤเศร้าเหวว่าน้ำตาไหล
ดูนั้นเิงกาลเวลาตั้งหน้ามอง
ฤดีแก้วสิ้นสุดกันทั้งผอง
คือกระดุกที่จ้องมองเ้าธูลี
ลาจากไปคือโซคอยู่ทุกที่
คือสร้างค่าแก่โลกนี้จนวางวาย”

ที่มา: (กานติ ฅ ศรัทธา, 2548)

จากบทกวีข้างต้น กานติ ได้แสดงทัศนะว่าชีวิตของคนเรานั้นสั้นนัก ทั้งสุขและทุกข์ที่ทำให้เรากลุ่มหลงนั้น
เมื่อถึงคราต้องตายก็เอาอะไรกลับไปไม่ได้ ทั้งเหลือไว้ได้เพียงซากกระดูกที่จะกลายเป็นเ้าธูลี และคุณงามความดีที่
สร้างไว้แก่โลกนี้ ดังนั้นมนุษย์เราควรรู้จักปล่อยวางในอิตตาและสร้างคุณค่าแก่ตนเองและผู้อื่นตราบไดยังมีชีวิตอยู่

กวีนิพนธ์ของกานติ ฅ ศรัทธามีคุณค่าเป็นคติสอนใจ สร้างความจรโรงใจ และสร้างความเข้าใจในเรื่อง
ชีวิตและความตายแก่คนในสังคม อันสอดคล้องกับหลักปรัชญาและพระพุทธศาสนา ทำให้ผู้อ่านเห็นถึงคุณค่าและ
เป้าหมายของชีวิต รู้จักเตรียมตัวรับมือกับความตาย ทั้งเป็นแนวทางให้ผู้อ่านในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและมี
ความสุขในสังคม ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในยุคสมัยปัจจุบัน ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการศึกษาชีวิตหลังความ
ตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฅ ศรัทธา โดยใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดทางปรัชญา เพื่อให้ทราบ
ถึงแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายที่กานติ ฅ ศรัทธาถ่ายทอดออกมาผ่านกวีนิพนธ์ โดยศึกษาจากกวีนิพนธ์ของ
กานติ ฅ ศรัทธาในช่วงปี พ.ศ.2538 - พ.ศ.2550 จำนวน 4 เล่ม ได้แก่ แก้วขึ้นตามลำพัง หมายเหตุจากสวนโมกข์ ที่
ซึ่งขุนเขาทะเลเมฆ และรายงานจากหมู่บ้าน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฅ ศรัทธา

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฅ ศรัทธา ดำเนินตามขั้นตอน ดังนี้

1. **รูปแบบของแผนการวิจัย** การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร
ได้แก่ ตั๋วบทวรรณกรรม และเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. **การเก็บรวบรวมข้อมูล** ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลจากตั๋วบทวรรณกรรม คือ ผลงานกวีนิพนธ์ของกานติ
ฅ ศรัทธา ในช่วงปี พ.ศ.2538 - พ.ศ.2550 จำนวน 4 เล่ม ได้แก่ แก้วขึ้นตามลำพัง หมายเหตุจากสวนโมกข์ ที่ซึ่ง
ขุนเขาทะเลเมฆ และรายงานจากหมู่บ้าน (กานติ ฅ ศรัทธา, 2541; กานติ ฅ ศรัทธา, 2547; กานติ ฅ ศรัทธา,
2548; กานติ ฅ ศรัทธา, 2550) พร้อมทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทฤษฎี ได้แก่ เอกสาร
และงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด กฎแห่งกรรมและนิพพาน เอกสารและ
งานวิจัยทางปรัชญาตามทฤษฎีทางปรัชญากลุ่มจิตนิยม และเอกสารและงานวิจัยทางวรรณกรรมที่มีการวิจัย
เกี่ยวกับชีวิตและความตายในวรรณกรรม

3. **การวิเคราะห์ข้อมูล** ผู้วิจัยนำเนื้อหาเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฅ ศรัทธามา
วิเคราะห์ตามแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายตามทัศนะทางพระพุทธศาสนาและทัศนะทางปรัชญา จากนั้น
นำเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนา

4. สรุปและอภิปรายผล โดยนำผลที่ได้จากการวิเคราะห์มาสรุปพร้อมอภิปรายให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกับกรอบแนวคิดและงานวิจัยที่ผ่านมา

5. นำเสนอผลการศึกษา โดยนำเสนอในรูปแบบบทความวิจัย

ผลการวิจัย

จากการศึกษาชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฦ ศรัทธา โดยใช้แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายตามทัศนะทางปรัชญาและทัศนะทางพระพุทธศาสนา พบว่าชีวิตหลังความตายที่กวีได้นำเสนอผ่านตัวบทสามารถจำแนกออกเป็นหลักๆ 3 ประเภท ได้แก่ ชีวิตหลังความตายของวิญญาณที่เป็นอมตะ ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิด และการหลุดพ้นหรือนิพพาน

1. ชีวิตหลังความตายของวิญญาณที่เป็นอมตะ

ชีวิตหลังความตายที่กานติ ฦ ศรัทธาได้นำเสนอในบทกวี แสดงให้เห็นถึงการมีชีวิตที่เป็นอมตะของวิญญาณหลังจากการเสื่อมสลายของร่างกาย โดยการดำรงชีวิตของวิญญาณหลังการตายของร่างกายมี 2 ลักษณะ แบ่งออกเป็น ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกมนุษย์ และ ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกวิญญาณ

1.1 ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกมนุษย์

กานติ ฦ ศรัทธา ได้มีการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายว่าเมื่อวิญญาณของปัจเจกบุคคลได้หลุดออกจากร่างกายหลังจากที่ร่างกายหยุดทำงานอย่างถาวร วิญญาณนั้นจะยังคงดำรงอยู่ในโลกมนุษย์ ซึ่งเป็นโลกเดียวกันกับโลกที่ร่างกายของปัจเจกบุคคลนั้นๆ ดำเนินอยู่ ในชีวิตหลังความตายเช่นนี้ วิญญาณของมนุษย์จะมีลักษณะเป็นเหมือนพลังงานที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และมีการแปรเปลี่ยน หมุนเวียนไปตามกระบวนการของธรรมชาติ ลักษณะของชีวิตหลังความตายเช่นนี้พบในบทกวี เช่น บทกวีเรื่อง รูปนามแห่งความทุกข์ จากกวีนิพนธ์ แก้วขึ้นตามลำพัง ดังนี้

“ยามนี้ยายกลายเป็นผ่นรื้อหล่นหยด
 ยายระเหยหรือไปในธารา
 อยู่โลกนี้กระปริบตากะปริบเดียว
 ในหมื่นแสนตำบลมีคนตาย

อีกวูบเดียวรินรดถึงพื้นหญ้า
 ย่อมคือน้ำตาลูกหลานยาย
 ผ่นที่เคยล่องเทียวลับตาหาย
 นี่คือสืบเชื้อสายเส้นเผ่าพันธุ์...”

ในบทกวีดังกล่าว กวีได้พรรณนาว่า “ยาย” ที่เสียชีวิตนั้นได้กลายเป็นผ่น ระเหยหรือกลายเป็นน้ำไหลไป และกลายเป็นน้ำตาลของลูกหลานในที่สุด ซึ่งทำให้เข้าใจได้ว่าหลังจากที่ร่างกายตายลงแล้ว ชีวิตจะยังคงดำเนินอยู่ในรูปแบบของส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และกลับเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายปัจเจกบุคคลอื่นที่ยังมีชีวิตอยู่ได้อีกด้วย เมื่อชีวิตหลังความตายสามารถดำรงอยู่ในลักษณะเช่นนี้ ชีวิตส่วนวิญญาณจึงนับได้ว่าเป็นอมตะในกระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติของโลกมนุษย์ ด้วยเหตุนี้ ความตายตามคำนิยามทั่วไปอาจเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงตามทัศนะของกวี ดังในบทกวีเรื่อง สามัญวิถิโลก ตอนที่ 4: ตาย จากกวีนิพนธ์ ที่ซึ่งขุนเขาทะเลลุ่มเมฆ ดังนี้

“ฤๅแท้แล้วความตายจักไม่มี
 เพียงผันแปรเปลี่ยนไปในชีวิต

เพียงใบไม้เปลี่ยนสีที่ร่วงปลิด
 หลงยึดติดว่า “ตาย” ก็เลย “ตาย” ...”

ในบทกวีดังกล่าว กานติ ฦ ได้เสนอทัศนะว่าแท้แล้วความตายไม่มีอยู่จริง หากเป็นเพียงความเชื่อที่มนุษย์ยึดติดอยู่ เพราะรูปแบบของชีวิตมีการผันแปรตามกระบวนการของธรรมชาติดังใบไม้ที่เปลี่ยนสี ดังนั้นจากบทกวีดังกล่าวจึงสามารถอธิบายได้ว่า ชีวิตตามคำนิยามทั่วไปที่ประกอบไปด้วยร่างกายและวิญญาณนั้นอาจเป็น

เพียงรูปแบบหนึ่งของชีวิตเท่านั้น และสามารถดำรงอยู่ในรูปแบบอื่นที่นอกเหนือจากนี้ได้ ชีวิตจึงไม่ได้สิ้นสุดแค่ที่ร่างกายหยุดทำงาน แนวคิดเช่นนี้ยังปรากฏในบทกวี เรื่อง มรณัง จากกวีนิพนธ์ แก่ขึ้นตามลำพัง ดังนี้

“ข้าพเจ้าปลดปล่อยเนา
แม้ไม่มีมรณางะว่าไร

อยากรู้ข้าพเจ้าสู่หนไหน
ข้าพเจ้าเปลี่ยนไปเช่นนั้นเอง”

จากบทกวีข้างต้น กานติ ณ ศรัทธาได้นิยามความตายว่าเป็นการ “เปลี่ยนไป” มากกว่า “การไปสู่ที่อื่น” ซึ่งตรงกับแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายของวิญญาณอมตะที่ว่า ชีวิตหลังความตายจะยังคงดำรงต่อไปในโลกมนุษย์ เพียงเปลี่ยนแปรไปเป็นรูปแบบอื่น ซึ่งอาจไม่จำเป็นต้องเดินทางสู่โลกวิญญาณก็ได้

1.2 ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกวิญญาณ

กวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรัทธา ยังได้นำเสนอชีวิตหลังความตายของวิญญาณอันเป็นอมตะในโลกของวิญญาณ ซึ่งมักถูกพรรณนาว่าเป็นอาณาจักรที่อยู่บนฟ้า ดังในบทกวีเรื่อง บ้านของ “คำ พอวา” จากกวีนิพนธ์ ที่ซึ่งขุนเขาทะเลเมฆ ดังตัวบทต่อไปนี้

“อายุหกขบวร้างอย่างสุ่เจ็ด
ปลิวลอยไกลในสายลมหม่นพัดพา
เธอป่วยไข้เป็นอะไรใครจะรู้
บางคนว่านางฟ้าเร่ไรรำไร

เหมือนดอกไม้ถูกเด็ดกลางแดดกล้า
ไม่ทันเอ่ยอำลาสักถ้อยคำ
หมอยังมึนงอยอยู่เหมือนถูกย่ำ
หนีมาเที่ยวแล้วจำต้องลาจร...”

จากบทกวีข้างต้น กานติได้เปรียบ “คำ พอวา” ศิลปินชาวใต้ที่เสียชีวิตไปเมื่ออายุน้อยให้เป็น “นางฟ้า” ที่หนีมาเที่ยวในโลกมนุษย์ จึงต้องกลับไปในที่สุด ซึ่งแสดงให้เห็นมโนทัศน์เกี่ยวกับโลกหลังความตายที่ว่า หลังจาก “การตาย” ที่วิญญาณออกจากร่างกายในโลกมนุษย์หรือโลกปรากฏการณ์ วิญญาณจะกลับไปสู่โลกของวิญญาณ โดยคนในสังคมมักมีความคิดเชื่อมโยงโลกวิญญาณที่กล่าวถึงในที่นี้กับ “สวรรค์” ตามความเชื่อของศาสนาทั้งหลาย ทำให้เกิดจินตภาพที่เป็นอาณาจักรบนฟ้า

การพรรณนาที่สอดคล้องกับจินตภาพเกี่ยวกับโลกหลังความตายที่อยู่บนฟ้าอันทำให้เห็นถึงชีวิตหลังความตายของวิญญาณอมตะที่มีการไปสู่โลกวิญญาณในบทกวี คือการอำลา จากกวีนิพนธ์ ที่ซึ่งขุนเขาทะเลเมฆ ดังตัวบทต่อไปนี้

“ลูกหลานยังสุขสบายดีไหม-ยาย
ณ วันที่เพ่งมองลงจากฟ้า
แสงแดดยิ่งหม่นเศร้า
โฉนหนอผู้คนไม่เคยเห็นค่าแห่งชีวิต”

ในบทกวีข้างต้น กวีได้พรรณนาถึง “ยาย” ที่ล่วงลับไปแล้วว่ามีการ “เพ่งมองลงจากฟ้า” อันแสดงให้เห็นถึงการดำรงชีวิตอยู่ของวิญญาณในโลกวิญญาณที่อยู่บน “ฟ้า” หลังความตายในโลกมนุษย์หรือโลกปรากฏการณ์

2. ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิด

กานติ ณ ศรัทธาได้มีการนำเสนอชีวิตหลังความตายอีกประเภทหนึ่งซึ่งต่างจากการมีวิญญาณอมตะในโลกปรากฏการณ์หรือโลกวิญญาณโลกใดโลกหนึ่ง นั่นคือชีวิตหลังความตายที่มีการกลับชาติ หรือเรียกว่ามีการเวียน

ว่าตายเกิด ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิดในกวีนิพนธ์ของกานติ ฦ ศรัทธาสามารถจำแนกออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ การเกิดใหม่ในโลกมนุษย์ และการเกิดใหม่ในภพภูมิอื่น

2.1 การเกิดใหม่ในโลกมนุษย์

กานติ ฦ ศรัทธาได้มีการพรรณนาถึงการกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งของชีวิตปัจเจกบุคคล จากได้ผ่านการตายมาแล้ว ดังในบทกวีเรื่อง สามัญวิโลก ตอนที่ 1: เกิด จากกวีนิพนธ์ หมายเหตุจากสวนโมกข์ ดังนี้

“มาจากไหนสหาย
จากอดีตบรรลุปัจจุบัน

.....

โลกคือแหล่งสถานการณ์กำเนิด
มาลืออยู่ร้อนเย็นร่วมเป็นไป

มาจากความตายหรือความฝัน
ถูกระหว่างคืนวันอันวังเวง

เลวแท้, ประเสริฐ-โลกรับได้
ถ้าโลกรับไม่ไหว-ตัวใครตัวมัน...”

บทกวีข้างต้น กวีได้มีการสื่อให้เห็นถึงชีวิตหลังความตายของวิญญาณผ่านการกล่าวถึง “การเกิด” บนโลก ซึ่งในที่นี้หมายถึงโลกมนุษย์หรือโลกปรากฏการณ์ ที่เป็นการ “มา” จากที่อื่น จึงสามารถเห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับเวียนว่ายตายเกิดของวิญญาณ

การกลับชาติมาเกิดอีกครั้งในโลกมนุษย์ของวิญญาณหลังความตายนั้นมีลักษณะเป็นไปตามเงื่อนไข นั่นคือการกระทำของปัจเจกบุคคลในช่วงชีวิตครั้งก่อนหน้านั้นบนโลกมนุษย์ หรือที่เรียกว่า กรรม ตามหลักทางพระพุทธศาสนา ดังที่กานติ ได้นำเสนอในบทกวีเรื่อง ไว้อาลัยตัวเอง (มรณสติ) จากกวีนิพนธ์ รายงานจากหมู่บ้าน ดังนี้

“ตายแล้วหรือ กานติ ฦ ศรัทธา
(บางคนว่า) เขาเป็นกวีที่หัวใจ
แต่หากเขาทำชั่วมั่วบ้าย
เมียนให้สมชั่วช้าต่ำซิงซัง

ขอวอนฟ้ารับวิญญาณอันหวานไหว
เตรียมขับให้เทวดา, นางฟ้าฟัง
ขอนรกรทั้งหลายลงแส่สั่ง
ยากจะหวังเกิดใหม่ในมนุษย์...”

บทกวีข้างต้นกานติ ฦ ศรัทธาได้มีการสมมติสถานการณ์ชีวิตหลังความตายของตนว่าวิญญาณจะถูกตัดสินให้เวียนไปเกิดใหม่ในสถานที่ใดบ้าง ซึ่งเห็นได้ว่าทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการกระทำตลอดช่วงชีวิตของเขา หากเขาได้สร้างประโยชน์หรือสิ่งที่ดีงามในชีวิตที่ผ่านมาดังเช่นการ “เป็นกวี” วิญญาณของเขาก็อาจได้ไปสู่บนโลกของเทวดาไปสร้างสิ่งที่ดีงามอีกต่อไป แต่หากเขาได้ทำความชั่ว วิญญาณของเขาก็จะเดินทางไปสู่โลกนรกเพื่อรับโทษ และทำให้ยากที่จะเวียนมาเกิดใหม่อีกครั้งในโลกมนุษย์ ซึ่งตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ สรรพสัตว์มีกรรมเป็นตัวชี้้นำในการเวียนว่ายตายเกิดใน ภพภูมิต่าง ๆ

1.2 การเกิดใหม่ในภพภูมิอื่น

เมื่อโลกที่วิญญาณจะเดินทางไปเกิดใหม่หลังความตายขึ้นอยู่กับการกระทำของปัจเจกบุคคลในชีวิตครั้งก่อน สถานที่ที่วิญญาณเดินทางไปเกิดใหม่จึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในโลกมนุษย์เท่านั้น ดังในบทกวีเรื่อง ดอกไม้ในป่าช้า จากกวีนิพนธ์เรื่อง ที่ซึ่งขุนเขาทะเลลุ่มดง ดังนี้

“ตายแล้วคว้าสวรรค์ที่ขึ้นไหน
นี่คือความอ้างว้างทางชีวิต

แต่สวรรค์ในใจไม่ตามติด
ลืมขบคิดยามกายยังหายใจ...”

จากบทกวีข้างต้น กานติ ได้นำเสนอให้เห็นถึงความปรารถนาในชีวิตหลังความตายของมนุษย์ที่หวังที่จะเดินทางไปเกิดในโลกสวรรค์ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นการที่วิญญาณหลังความตายจะเดินทางไปเกิด ณ ที่ใด ต้องขึ้นอยู่กับสภาพของจิตเป็นตัวกำหนด ดังเช่นการใช้คำว่า สวรรค์ในใจ จึงต้องมีการตระหนักและขบคิดตั้งแต่ยังมีชีวิต ณ โลกมนุษย์อยู่

นอกจากสภาพของจิตที่เป็นตัวกำหนด การกระทำในชีวิตครั้งก่อน หรือที่เรียกว่า กรรม ในพระพุทธศาสนาก็เป็นตัวกำหนดที่สำคัญเช่นเดียวกันในการกำหนดวิญญาณในการไปสู่ภพภูมิต่างๆที่นอกเหนือจากการกลับมาเกิดอีกครั้งที่โลกมนุษย์ ดังเช่นในบทกวี ไร่อาลัยตัวเอง (มรณสติ) จากกวีนิพนธ์ รายงานจากหมู่บ้าน ดังนี้

“เขาอาจสู่สวรรค์ชั้นสูงสุด
แล้วแต่กรรมทำไว้อยู่ใกล้ชิด

หรือดิ่งมุดจมไปฟลิซิด
นี่คือฤทธิ์ของโลกอันธรรมา...”

จากบทกวีข้างต้น กวีมีการกล่าวให้เห็นได้ชัดว่า กรรมที่ทำได้เป็นตัวกำหนดที่ไปของวิญญาณในชีวิตหลังความตาย ซึ่งเป็นไปตามฤทธิ์ของโลกอันเป็นสังขาร

3. การหลุดพ้นหรือนิพพาน

จากการศึกษาพบว่า นอกจากชีวิตหลังความตายที่วิญญาณมีชีวิตอมตะในโลกมนุษย์หรือโลกวิญญาณ และการเวียนว่ายตายเกิดของวิญญาณปัจเจกบุคคลหลังการตายในโลกมนุษย์ที่อาจเกิดใหม่ได้ทั้งในโลกมนุษย์ เช่นเดิมหรือไปเกิดใหม่ในโลกหรือภพภูมิอื่นๆ อันขึ้นอยู่กับ “กรรม” หรือการกระทำของปัจเจกบุคคลในชีวิตครั้งก่อนที่ผ่านมา ในกวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรัทธา ยังได้กล่าวถึงสภาวะความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดและความปรารถนาในการหลุดพ้นของวิญญาณหลังความตาย ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า นิพพาน ดังที่กานติ ณ ศรัทธาได้ใช้สัญลักษณ์เป็นความเปรียบเพื่อให้เห็นถึงภาพของความเป็นนิพพานในบทกวี สรรนาภิเษ จากกวีนิพนธ์ หมายเหตุจากสวนโมกข์ ดังนี้

“...คือจำลองพระนิพพานผ่านสัญลักษณ์
บนเกาเข้าน้อยองกมตามปัจจุ
ล้อมรอบด้วยห้วงน้ำ (ทะเลขี้ผึ้ง)
เป็นวัฏสงสารอยู่นานครา
ข้ามก็ได้แต่ผู้ไม่เอาบุญ
ไม่เอาดีเอาชั่วพ้นชั่วดี

ต้นมะพร้าวเป็นหลักกลางสระใหญ่
และตามเหตุวิสัยที่มีมา
ตราตรึงความหมายนั้นหมายว่า
ใครจะฝ่าข้ามพ้นเป็นไม่มี
ไม่เอาบาปเกื้อหนุนอยู่เต็มที
นั่นแหละคือสิ่งนี้คือ “นิพพาน”...”

ในบทกวีข้างต้น กวีได้ใช้ “ต้นมะพร้าวบนเกาเข้าน้อยกลางสระใหญ่” เป็นสัญลักษณ์ของพระนิพพาน ส่วนห้วงน้ำที่อยู่ล้อมรอบเป็นสัญลักษณ์ของวัฏสงสาร เหตุที่ไม่มีใครจะฝ่าข้าม “สายน้ำ” นี้ได้มานั้นนาน ก็เพราะทุกคนวนเวียนอยู่ในวัฏสงสาร มีเพียงผู้ที่สามารถพ้นจากการวนเวียนใน “สายน้ำ” แห่ง “บาป” และ “บุญ” เช่นนี้จึงสามารถข้ามพ้นสู่ “ฝั่ง” แห่งนิพพานได้

นอกจากนี้ กานติ ณ ศรัทธา ยังได้นำเสนอให้เห็นว่า การหลุดพ้นหรือบรรลุนิพพานเป็นเป้าหมายที่พึงปรารถนาในชีวิตหลังความตาย ดังในในบทกวี ว่าง ในกวีนิพนธ์ แก้วขึ้นตามลำพัง ดังนี้

“วางตนให้ตายทางประเสริฐ
กระดุกเกล้าทิ้งลับเมื่อมรณา

ทิ้งเชื้อลือเลศแกโลกหล้า
ไม่ขอเวียนมาเกิดอีกเลย...”

ในบทกวีข้างต้นนี้ก็ได้ชี้แนวทางในเตรียมตัวรับมือกับความตาย เพื่อให้ “ตายอย่างประเสริฐ” ด้วยการเหลือไว้ซึ่งชื่อเสียงลือนามไว้แก่โลกมนุษย์ ทั้งสังขารที่กลายเป็นเถ้ากระดูกให้สลายไป และภาวนาถึงการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดเพื่อไปสู่เป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตวิญญูณตามหลักพระพุทธศาสนานั้นคือ นิพพาน

จากผลการศึกษาทำให้เห็นว่า กวีได้มีการนำเสนอให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตฝ่ายร่างกายและชีวิตฝ่ายวิญญูณ กล่าวคือ ชีวิตฝ่ายวิญญูณจะยังคงดำรงคงอยู่ในรูปแบบต่างๆในโลกมนุษย์หรือโลกอื่นหลังจากชีวิตฝ่ายร่างกายเสื่อมสลายไป ซึ่งสามารถทำให้คนในสังคมเห็นถึงคุณค่าของชีวิต ไม่มองว่าความตายเป็นสิ่งที่น่ากลัว และรู้จักรับมือกับความตาย อันนำไปสู่การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและมีความสุขในสังคม

อภิปรายผล

จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องการเดินทางของวิญญูณหลังความตายที่ปรากฏในกวีนิพนธ์ของกานติ ฦ ศรัทธา มีความสอดคล้องกับผลการวิจัยของงานวิจัยเรื่อง ช้างบิน และ กล่องตุ๊กตาไส้กับจดหมายของพ่อ: ความตายในวรรณกรรมเยาวชนรางวัล แว่นแก้ว ของวรัชยา เลี้ยวเทียนไชย ในประเด็นเกี่ยวกับความตายคือการเดินทางไปสู่โลกหลังความตายอันอบอุ่น และประเด็นการชี้แนะให้มนุษย์เตรียมตัวรับมือกับความตายและการไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า (วรัชยา เลี้ยวเทียนไชย, 2564) สอดคล้องกับผลการวิจัยของงานวิจัยเรื่อง ทศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตและความตายของวัยรุ่นนของวรรณวิสาข์ ไชยโย (วรรณวิสาข์ ไชยโย, 2563) นอกจากนี้กวีนิพนธ์ของกานติ ฦ ศรัทธา ยังได้เน้นย้ำการเวียนว่ายตายเกิดและการหลุดพ้นไปสู่สภาวะนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสำคัญของพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับมโนทัศน์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และงานวิจัยทางพระพุทธศาสนาหลายเรื่องคือ มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ผู้วิจัย พระมหาบ ฐมธโร (หิรัญชาติ) ที่ศึกษาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และงานวิจัยเรื่องแนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ: การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัย พัน ดอกบัว โดยงานวิจัยทั้งสองนั้นได้แสดงให้เห็นมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและการไปสู่นิพพานเช่นเดียวกัน (พระมหาบ ฐมธโร (หิรัญชาติ), 2547; พัน ดอกบัว, 2557)

แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายที่กานติ ฦ ศรัทธาได้นำเสนอในกวีนิพนธ์นั้น มีความสอดคล้องตรงกันกับแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายตามทัศนะทางปรัชญากลุ่มจิตนิยม ในความเชื่อที่ว่าชีวิตส่วนวิญญูณเป็นชีวิตที่แท้จริง เป็นอมตะ ไม่เสื่อมสลายไปตามร่างกาย และสามารถดำรงอยู่ต่อไปได้ในทั้งโลกมนุษย์และโลกวิญญูณ ดังที่เพลโต้ (ก่อน ค.ศ 427 - 347) เชื่อว่าจิตนั้นเป็นอมตะไม่ตายตามร่างกาย และทัศนะที่สื่อผ่านบทกวีของกานติ ฦ ศรัทธาเรื่องวิญญูณอมตะสามารถดำรงอยู่ต่อไปโดยกลายเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และกลับเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตในโลกปรากฏการณ์ในที่สุด ตรงกับความเชื่อว่าการตายกับการเกิดเป็นกระบวนการหมุนเวียนตามทีโซเครตีส (ก่อน ค.ศ. 469 - 399) มองว่าเกิดกับตายซึ่งเป็นของคู่กันย่อมเปลี่ยนแปลงกลับไปกลับมาภายในคู่ของตนได้ นอกจากนี้ยังมีความสอดคล้องกับหลักทางพระพุทธศาสนา ในประเด็นของการเวียนว่ายตายเกิดอันมีการกระทำในช่วงที่มีชีวิตอยู่เป็นตัวกำหนด ซึ่งตรงกับความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม การที่วิญญูณไปเกิดใหม่ในโลกอื่นซึ่งมีทั้งสถานที่ที่ดีหรือเป็นสุขและไม่ดีหรือเป็นทุกข์โดยมีกรรมกระทำในช่วงที่มีชีวิตอยู่เป็นตัวกำหนด ซึ่งตรงกับความเชื่อเรื่องภพภูมิ และการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งเป็นเป้าหมายอันสูงสุดของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การบรรลุนิพพาน

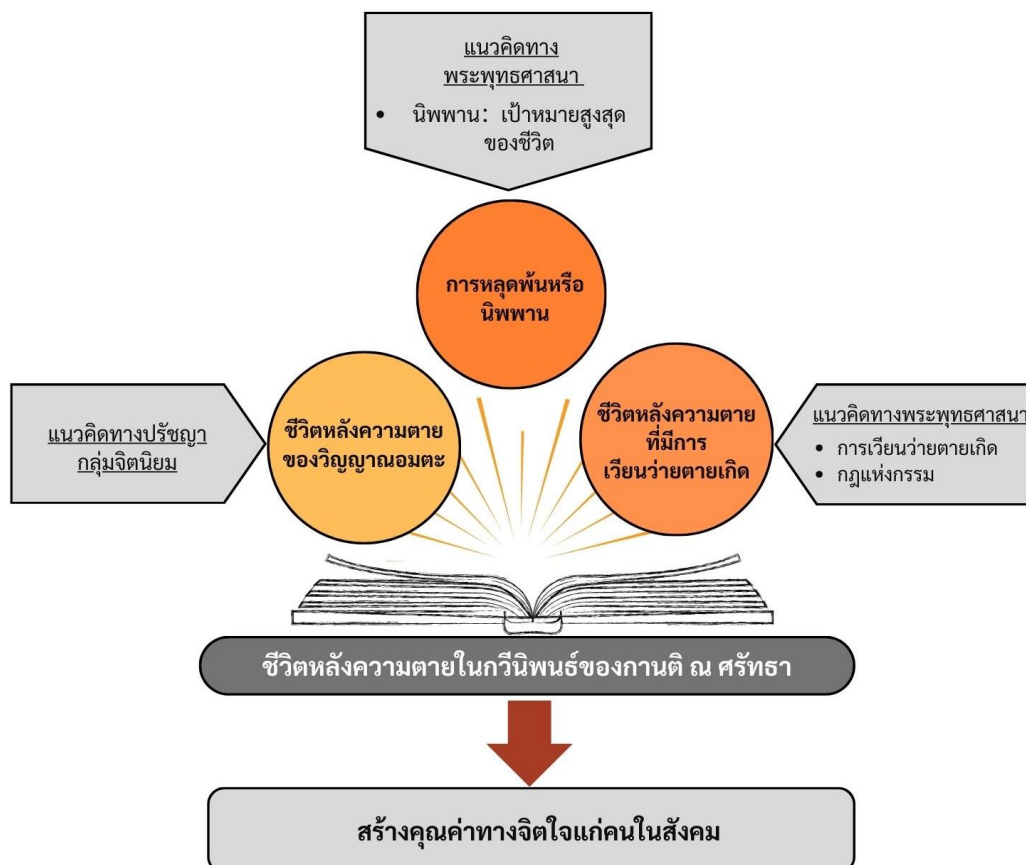
การนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ฦ ศรัทธานั้นถือเป็นประโยชน์ต่อคนในสังคมอย่างยิ่ง โดยได้สร้างความรู้ความเข้าใจในความจริงของชีวิตและความตายตามทัศนะทางปรัชญาและพระพุทธศาสนา ทำให้เห็นถึงคุณค่าของชีวิตและรู้จักรับมือกับความตาย อันนำไปสู่การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ทั้งชี้ให้เห็นถึงปัจจัยที่มีผลต่อชีวิตหลังความตายตามหลักพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดการตระหนักรู้และนำไปสู่การ

ประพัตินอย่างถูกต้องตามหลักศีลธรรม นอกจากนี้ การนำเสนอเกี่ยวกับนิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตสามารถทำให้อ่านมีความมุ่งมั่นในการศึกษาและปฏิบัติธรรม

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาผู้วิจัยสามารถสรุปการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรีธธา ดังแสดงในภาพที่ 1 ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 1 การนำเสนอชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรีธธา

การศึกษาชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของกานติ ณ ศรีธธาในงานวิจัยนี้ ทำให้เห็นว่า กานติ ณ ศรีธธาได้นำเสนอชีวิตหลังความตาย 3 ประเภทได้แก่ ชีวิตหลังความตายของวิญญาณอมตะ ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดทางปรัชญาจิตนิยม ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาว่าด้วยเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและกฎแห่งกรรม และการหลุดพ้นหรือนิพพาน ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาว่าด้วยเรื่องเป้าหมายสูงสุดของชีวิต แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายทั้ง 3 ประเภทสามารถสร้างคุณค่าทางจิตใจให้กับคนในสังคมให้มีความเข้าใจในความจริงของชีวิต ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาและใช้ชีวิตอย่างมีความสุข

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ของ กานติ ณ ศรีธธา จำนวน 4 เล่ม ได้แก่ แกะขึ้นตามลำพัง หมายเหตุจากสวนโมกข์ ที่ซึ่งขุนเขาทะเลลุ่ม และรายงานจากหมู่บ้าน โดยใช้แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย

ตามหลักพระพุทธศาสนา และแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายที่ศณะทางปรัชญา ผลการวิจัยพบว่า กานติ ณ ศรัทธาได้นำเสนอชีวิตหลังความตาย 3 ประเภท ดังนี้ 1) ชีวิตหลังความตายของวิญญาณอมตะ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกมนุษย์ และชีวิตอมตะของวิญญาณในโลกวิญญาณ 2) ชีวิตหลังความตายที่มีการเวียนว่ายตายเกิด แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ การเกิดใหม่ในโลกมนุษย์ การเกิดใหม่ในภพภูมิอื่น และ 3) การหลุดพ้นหรือนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา จากการวิจัยทำให้เห็นว่า แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายที่กานติได้นำเสนอในกวีนิพนธ์นั้นมีความสอดคล้องตรงกับความสอดคล้องกับหลักทางพระพุทธศาสนา ทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายตามทัศนะทางปรัชญากลุ่มจิตนิยม นอกจากนี้ กานติ ณ ศรัทธายังนำเสนอให้เห็นถึงกฎธรรมชาตรวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่สื่อผ่านประเด็นชีวิตและความตาย ทั้งนี้ล้วนทำให้คนในสังคมมีความเข้าใจในชีวิตหลังความตาย ที่จะนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามหลักศีลธรรมและพระพุทธศาสนา ตระหนักถึงคุณค่าของชีวิตและใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ทั้งการรับมือกับความตายและเห็นถึงคุณค่าของการหลุดพ้นของจิตวิญญาณ ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าทั้งในทางจิตใจและการดำเนินชีวิตของคนในสังคมเป็นอย่างยิ่ง จากการวิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้ 1) ควรมีการศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับชีวิตและความตายในผลงานวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ของกานติ ณ ศรัทธา และ 2) ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบมโนทัศน์ชีวิตหลังความตายในกวีนิพนธ์ไทยกับกวีนิพนธ์ต่างประเทศ เพื่อให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนา สังคม วัฒนธรรมที่มีต่อมโนทัศน์โลกหลังความตายในวรรณกรรม

เอกสารอ้างอิง

- กานติ ณ ศรัทธา. (2541). แก๊ซขึ้นตามลำพัง. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ต้นอ้อ.
- _____. (2547). ที่ซึ่งขุนเขาทะเลลูเมฆ. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สยามอินเตอร์บุคส์.
- _____. (2548). หมายเหตุจากสวนโมกข์. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ไปไม้ผลิ.
- _____. (2550). รายงานจากหมู่บ้าน. กรุงเทพมหานคร: ไปไม้ผลิ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2552). พุทธธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด .
- _____. (2555). ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- พระมหาธรรมาภรณ์ (ศิริชัย). (2547). มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. ใน วิทยานิพนธ์ศาสนาสตมมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.
- พิน ดอกบัว. (2557). แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ: การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: สยาม.
- วรรณวิสาข์ ไชยโย. (2563). ทศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตและความตายของวชิรณ. ใน งานประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ 12 . มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.
- วรชยา เลี้ยวเวียนไข. (2564). ช้างบิน และ กล้องตุ้กตาไล่กับจดหมายของพ่อ: ความตายในวรรณกรรมเยาวชนรางวัลแว่นแก้ว. วารสารไทยศึกษา, 17(2), 127-150.